

PIOTR ZAKRZEWSKI¹

Wolność umów, czy wolność zrzeszania się w prawie spółek handlowych²

Wpłynął: 24.01.2023. Akceptacja: 12.04.2023

Streszczenie

Prawo spółek handlowych będące częścią prawa prywatnego jest przeniknięte przez zasadę autonomii woli. Przeważający pogląd zakłada, że wspomniana zasada wyraża się w obowiązywaniu bardziej szczegółowej zasady wolności umów, zaczerpniętej z prawa zobowiązań. Pomimo istnienia pewnych argumentów przemawiających za tym poglądem bliższa analiza pozwala go zakwestionować. Miarodajne jest tu stanowisko nauki niemieckiej, która zdaje się odchodzić od stosowania tego pojęcia w prawie spółek handlowych na rzecz stosowania bardziej adekwatnego, którym jest zasada wolności zrzeszania się. Treść tej zasady jest bardziej dostosowana do istoty spółki handlowej. Tymczasem próba rozciągnięcia treści zasady wolności umów na całość sytuacji, w której znajduje się wspólnik i spółka handlowa, zwłaszcza kapitałowa, prowadzi do wniosku, że treść tej zasady nie jest adekwatna, a niekiedy wręcz sprzeczna z istotą spółki handlowej. Swoboda kształtowania spraw wewnętrznych w spółce kapitałowej nie przysługuje wspólnikom, ale organowi spółki handlowej, którym jest walne zgromadzenie. W efekcie mając na uwadze Konstytucję RP, która przyznaje obywatelom wolność zrzeszania się, należy sformułować zasadę wolności zrzeszania się w prawie spółek handlowych i zaproponować w oparciu o te przepisy dostosowaną do istoty spółek handlowych treść tej zasady.

Słowa kluczowe: swoboda umów, wolność zrzeszania się, autonomia statutowa, spółki handlowe.

¹ Dr hab. Piotr Zakrzewski, prof. KUL – Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelskiego Jana Pawła II (Polska); e-mail: zakrzew@kul.pl; ORCID: 0000-0003-4981-1480.

² Badania wykorzystane w artykule nie zostały sfinansowane przez żadną instytucję.

PIOTR ZAKRZEWSKI

Freedom of contract or freedom of association in the law of commercial companies³

Abstract

Commercial company law, which is part of private law, is permeated by the principle of autonomy of will. The prevailing view is that this principle is expressed in the application of the more detailed principle of freedom of contract, taken from the law of obligations. Despite the existence of some arguments in favour of this view, closer examination allows it to be questioned. The position of German science is authoritative here, as it seems to depart from the use of this concept in commercial companies law in favour of a more adequate one, i.e. the principle of freedom of association. The content of this rule is more suited to the essence of a commercial company. Meanwhile, an attempt to extend the content of the principle of freedom of contract to the entire situation of a partner and a commercial company, especially a capital company, leads to the conclusion that the content of this principle is not adequate, and sometimes even contradictory to the essence of a commercial company. The freedom to shape internal affairs in a capital company is not vested in the shareholders, but in the body of a commercial company, which is the general meeting. As a result, bearing in mind the Constitution of the Republic of Poland, which grants citizens the freedom of association, the principle of freedom of association should be formulated in the law of commercial companies and, based on these provisions, the wording of this principle adapted to the essence of commercial companies should be proposed.

Keywords: freedom of contract, freedom of association, statutory autonomy, commercial companies.

³ The research in this article has not been supported financially by any institution.

Wstęp

Zasada autonomii woli (autonomii prywatnej) przenika całe prawo cywilne, w tym m.in. prawo spółek handlowych, zobowiązań, rzeczowe, rodzinne, spadkowe. Oznacza ona swobodę kształtowania stosunków cywilnoprawnych przez własne oświadczenia woli. Wśród jej elementów wymienia się swobodę dokonania lub niedokonania czynności prawnej, dowolność ukształtowania jej treści oraz wyboru formy, a w czynnościach dwustronnych swobodę doboru drugiej strony⁴. Wyrazem obowiązywania zasady autonomii prywatnej w prawie spółek handlowych jest odpowiednio stosowana zasada wolności umów, adoptowana z prawa zobowiązań (art. 353¹ k.c.⁵ w zw. z art. 2 k.s.h.⁶). Poszczególne wolności składające się na wspomnianą zasadę, takie jak: zawarcie umowy, ustalenie jej treści i późniejsza jej zmiana oraz rozwiązanie, a także wymieniane niekiedy wybór formy oraz partnera umowy występują więc, choć z pewnymi ograniczeniami, w prawie spółek handlowych.

Zasadność zastosowania zasady wolności umów w prawie spółek handlowych można poddać w wątpliwość. To samo dotyczy adekwatności treści tej zasady w stosunku do umowy spółki handlowej. Wreszcie dyskusyjne jest, czy elementy wolnościowe zasady odpowiadają w pełni specyficznym wolnościom, które występują w prawie spółek handlowych? Celami artykułu są krytyka dominującego stanowiska w kwestii obowiązywania zasady wolności umów w prawie spółek handlowych oraz sformułowanie propozycji, w myśl której zasada autonomii woli przejawia się w prawie spółek handlowych obowiązywaniem zasady wolności zrzeczania się. Treść tej zasady różni się od treści zasady wolności umów.

⁴ Zob. m.in.: S. Grzybowski, *Kodyfikacja polskiego prawa cywilnego*, [w:] idem (red.), *System Prawa Cywilnego. Część ogólna*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Łódź 1985, s. 51–52; Z. Radwański, *Rodzaje czynności prawnych*, [w:] idem (red.), *System prawa prywatnego. Prawo cywilne – część ogólna*, t. 2, Warszawa 2008, s. 7–8; A. Wolter, J. Ignatowicz, K. Stefaniuk, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1996, s. 29; A. Stelmachowski, *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998, s. 83 i n.; R. Trzaskowski, *Granice swobody kształtowania treści i celu umów obligacyjnych art. 3531 k.c.*, Kraków 2005, s. 31 i n.

⁵ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, tekst jedn. Dz.U. z 2022 r., poz. 1360.

⁶ Ustawa z dnia 15 września 2000 r. Kodeks spółek handlowych, tekst jedn. Dz.U. z 2022 r., poz. 1467, 1488, 2280, 2436.

Wolność zrzeszania się w niemieckim prawie spółek handlowych

W niemieckim piśmiennictwie poświęconym prawu cywilnemu wyróżnia się przysługującą osobom fizycznym, mającą konstytucyjne podstawy wolność zrzeszania się (*Vereinigungsfreiheit*). Jest ona częścią autonomii prywatnej istniejącą obok wolności umów i swobody testowania. Wolność zrzeszania się obejmuje wolność zakładania, przystępowania do stowarzyszeń i spółek oraz autonomię stowarzyszenia (*Vereinsautonomie*), inaczej nazywaną także autonomią związku (*Verbandsautonomie*)⁷. Pierwsza z nich zakłada wolność tworzenia, czyli powołania do życia stowarzyszeń i spółek. Druga polega na swobodzie wstąpienia do istniejącego zrzeszenia (*Vereinigung*) jako członek lub współnik, ale należy także mówić o wolności wystąpienia z zrzeszenia. Są one obie porównywalne do wolności zawarcia umów obligacyjnych. Aspekt negatywny tych wolności oznacza swobodę niepodjęcia wspomnianych działań. Z ostatnią wolnością koresponduje ze strony związku swoboda nieprzyjmowania nikogo przymusowo⁸. Przystąpienie dokonuje się więc na podstawie umowy.

Wspomniana autonomia stowarzyszenia odpowiada wolności kształtowania treści umowy zobowiązującej. Od strony pozytywnej polega ona na tym, że każde stowarzyszenie w ramach porządku prawnego może samodzielnie kształtować wewnętrzne sprawy i stosunki przez swój statut (*Satzungsautonomie*) lub uchwałę większości (*Abstimmungsautonomie*). Od strony negatywnej wyłącza ona z podejmowania decyzji w stowarzyszeniu osoby trzecie⁹.

Powyższa analiza stanowiska niemieckiej nauki wymaga pewnego uzupełnienia, które pozwoli zrozumieć, które podmioty są adresatami wspomnianych wolności. W piśmiennictwie niemieckim, jeżeli jest mowa o stowarzyszeniu (*Vereins*) i spółce (*Gesellschafts*), to rozumie się przez nie pewne dwa różniące się od siebie modele organizacyjnym rodzaje jednostek organizacyjnych, a nie (tylko) ich konkretne typy, np. stowarzyszenie czy spółkę akcyjną. O zaliczeniu konkretnego typu jednostki organizacyjnej do stowarzyszeń rozstrzyga posiadanie osobowości prawnej i korporacyjnej struktury. W tym sensie do stowarzyszeń w rozumieniu powyższego podziału zalicza się: spółdzielnię, stowarzyszenie, spółki z o.o. i akcyjną. Do spółek należą te jednostki organizacyjne, które pozbawione są

⁷ J. Neuner, *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts*, München, 2020, s. 101, 169; K. Larenz, *Allgemeine Teil des deutschen Bürgerlichen Rechts*, München 1989, s. 132; J. Ellenberger, [w:] Palandt, *Bürgerlichen Gesetzbuch (BGB) mit Nebengesetzen*, München 2010, s. 30; M. Schöpflin, [w:] H. Prütting, G. Wegen, G. Weinreich (red.), *Bürgerliches Gesetzbuch. Kommentar*, Hürth 2022, s. 34.

⁸ J. Neuner, op. cit., s. 169.

⁹ Ibidem, s. 170.

osobowości prawnej i są związkami osób dla realizacji określonego celu, np. spółka jawna, cywilna czy stowarzyszenie niezarejestrowane. Podział ten nawiązuje do niemieckiego kodeksu cywilnego, w którym zamieszczone są ogólne przepisy o stowarzyszeniach (*Vereins*, § 24n n.k.c.¹⁰).

W efekcie otrzymujemy dość skomplikowany obraz swobody zrzeszania się m.in. w niemieckim prawie spółek handlowych, ale także w innych przepisach regulujących jednostki organizacyjne, ponieważ nie jest prosto rozstrzygnąć, które z nich są beneficjentami poszczególnych wolności. Można zaryzykować twierdzenie, że wspomniana wyżej wolność zakładania i przystępowania dotyczy zarówno stowarzyszeń, jak i spółek w znaczeniu powyższego podziału. Natomiast autonomia stowarzyszenia wydaje się być ograniczona jedynie do jednostek organizacyjnych opartych na modelu stowarzyszenia, np. spółek kapitałowych, fundacji¹¹. Nie obejmowałoby ona zatem jednostek organizacyjnych opartych na modelu spółki, np. spółki jawnej, komandytowej. Mogłoby to oznaczać, że o ile w przypadku spółek kapitałowych swoboda zrzeszania przejawia się m.in. w autonomii stowarzyszenia, to w przypadku spółek osobowych występuje swoboda kształtowania treści umowy spółki osobowej, choć sporne jest, czy jest ona częścią zasady wolności umów, czy zasady autonomii.

Wypowiedzi przedstawicieli niemieckiej nauki zajmujących się spółkami handlowymi jedynie potęgują wspomniane wyżej trudności, ponieważ nie są one zgodne z zaprezentowaną powyżej siatką terminologiczną zakładającą wyróżnienie poszczególnych elementów wolnościowych w ramach wolności zrzeszania się¹². Zwolenniczką występowania zasady wolności umów w prawie spółek handlowych jest Ch. Windbichler¹³. H.P. Westerman jest zdania, że w prawie spółek osobowych mamy do czynienia z zasadą wolności umów, choć w istocie zastrzega on, że ma na myśli swobodę kształtowania treści umowy spółki i zastanawia się, czy utożsamianie jej z wolnością umów nie jest przesadą¹⁴. Z kolei W. Zöllner w pracy dotyczącej spółki z o.o. (czyli jednostki organizacyjnej typu stowarzyszeniowego)

¹⁰ Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002, BGBl. I S. 42, ze zm.

¹¹ Zob. J. Neuner, op. cit., s. 170; M. Schöpflin, op. cit., s. 34.

¹² Zob. ocenę poglądów nauki niemieckiej w polskim piśmiennictwie – M. Tarska, *Zakres swobody umów w spółkach handlowych*, Warszawa 2012, s. 170 i n.; R.L. Kwaśnicki, *Swoboda w kształtowaniu umów i statutów spółek kapitałowych (na tle prawa niemieckiego)*, Warszawa, 2010, s. 111 i n.

¹³ Ch. Windbichler, *Gesellschaftsrecht*, München 2009, s. 28, 40, 124, 215.

¹⁴ H.P. Westermann, *Vertragsfreiheit und Typengesetzlichkeit im Recht der Personengesellschaften*, Heidelberg 1970, s. 24.

używa określenia autonomii statutowej¹⁵. U. Eisenhardt i U. Wackerbarth opowiadają się za zasadą autonomii prywatnej w prawie spółek handlowych¹⁶.

Wydaje się jednak, że tych różnic poglądów występujących w niemieckim piśmiennictwie z zakresu prawa spółek nie należy przeceniać. Inaczej niż jest to w prawie polskim zasada wolności umów nie jest tam wyrażona w oddzielnym przepisie, ale jest wyinterpretowana z całości regulacji. Pomijając znaczenie teoretyczne (terminologiczne), wydaje się w związku z tym, że waga sporu, czy to zasada wolności umów, czy zasada autonomii prywatnej występuje w prawie spółek handlowych, jest znacznie mniejsza niż w prawie polskim, w którym spór dotyczy stosowania lub nie art. 353¹ k.c. w zw. z art. 2 k.s.h. Nauka niemiecka wypracowała także pewien kanon poglądów dotyczących swobody kształtowania treści umowy spółki. Przedstawia się on różnie w zależności, czy chodzi o spółki osobowe czy kapitałowe. W tych pierwszych swoboda przysługująca wspólnikom ma znaczenie szersze granice. W obu rodzajach spółek jest ona jednak wyłączona w stosunkach zewnętrznych (np. odpowiedzialność za zobowiązania, reprezentacja), których regulacja ma charakter bezwzględnie wiążący ze względu na konieczność zapewnienia bezpieczeństwa wierzycielom i osobom wchodzącym w kontakt ze spółkami. Swoboda kształtowania stosunków wewnętrznych spółek osobowych jest znaczna, ponieważ nie zagraża ona interesom osób trzecich. Z kolei w przypadku spółek kapitałowych jest ona węższa¹⁷. Każdy wspólnik jest wolny w zakresie, czy i z kim zawrzeć umowę oraz wyborze jej formy prawnej w granicach wyznaczonych przez przepisy¹⁸.

Podsumowując można przyjąć, że pomimo różnicy poglądów w nauce niemieckiej zasadna wydaje się ocena, iż przynajmniej gdy chodzi o spółki kapitałowe, to dostrzega się specyfikę przysługującej im i wspólnikom autonomii o różnej treści. W efekcie zaproponowano pojęcie wolności zrzeszania się (w tym autonomii statutowej), którego treść lepiej odpowiada istocie spółek kapitałowych. Jest to kierunek, w którym powinna podążać także polska nauka prawa cywilnego oraz spółek handlowych. Jeżeli chodzi o spółki osobowe, które są zrzeszeniem osób, to trudniej jest dokonać jednoznacznej oceny stanowiska niemieckiej nauki w kwestii obowią-

¹⁵ W. Zöllner, [w:] A. Baumbach, A. Hueck (red.), *GmbH-Gesetz. Gesetz betreffend die Gesellschaften mit beschränkter Haftung*, München 1996, s. 817.

¹⁶ U. Eisenhardt, U. Wackerbarth, *Gesellschaftsrecht I. Recht der Personengesellschaften mit Grundrügen des GmbH- und Aktienrechts*, Heidelberg 2022, s. 19 i n.

¹⁷ Zob. H.P. Westermann, op. cit., s. 2–3; U. Eisenhardt, U. Wackerbarth, op. cit., s. 20–21; zob. także: M. Tarska, *Zakres...*, s. 98.

¹⁸ U. Eisenhardt, U. Wackerbarth, op. cit., s. 20.

zywania względem nich zasady wolności umów. Wydaje się, że tu także odchodzi się od używania tego pojęcia na rzecz zasady autonomii prywatnej¹⁹.

Krytyka stanowiska zakładającego obowiązywanie wolności umów w polskim prawie spółek handlowych

Stanowisko przewidujące obowiązywanie z pewnymi zmianami zasady wolności umów w prawie spółek handlowych opiera się na założeniu stosowania w sprawach nieuregulowanych w art. 1 § 1 k.s.h. przepisów kodeksu cywilnego, w tym art. 353¹ k.c. w zw. z art. 2 k.s.h.²⁰. Ponieważ żaden przepis ustawy kodeks spółek handlowych nie określa generalnie, tak jak to czyni w prawie zobowiązań art. 353¹ k.c., co wspólnikom wolno, a czego nie wolno, to za zasadne przyjęto wypełnienie tej luki regulacyjnej przez sięgnięcie do art. 353¹ k.c. w zw. z art. 2 k.s.h. Przemawiać ma za tym również zobowiązaniowy charakter umowy spółki handlowej (art. 3 k.s.h.).

Łatwo jednak podważyć wspomniane założenie o braku w kodeksie spółek handlowych szczególnej regulacji dotyczącej swobody kształtowania treści umowy spółki handlowej. W spółkach osobowych stosunki wewnętrzne wspólnicy mogą regulować samodzielnie z wyłączeniem jednak stosunków zewnętrznych (art. 37, 89, 103, 126 pkt. 1 k.s.h.). W przypadku spółki akcyjnej istnieje osobna regulacja, która wyznacza granice dla postanowień odmiennych od ustawowych oraz postanowień dodatkowych (art. 304 § 3–4 k.s.h.). Dało to podstawę do uzasadnionej krytyki stosowania art. 353¹ k.c. w zw. z art. 2 k.s.h. wobec spółki akcyjnej²¹.

¹⁹ Ibidem, s. 19–20.

²⁰ M. Tarska, *Swoboda umów w prawie spółek*, [w:] A. Szajkowski (red.), *System Prawa Prywatnego. Prawo spółek osobowych*, t. 16, Warszawa 2016, s. 244, 259 i n.; A. Szajkowski, *O metodzie badania prawa handlowego*, [w:] J. Frąckowiak (red.), *Kodeks spółek handlowych po 15 latach obowiązywania*, Warszawa 2018, s. 180; M. Romanowski, *Umowa spółki*, [w:] A. Szajkowski (red.), op. cit., s. 216; S. Sołtysiński, [w:] S. Sołtysiński, A. Szajkowski, J. Szwaja, *Kodeks handlowy. Komentarz*, t. 1, Warszawa 1994, s. 65; S. Sołtysiński, P. Moskwa, *Spółka jawna*, [w:] A. Szajkowski (red.), op. cit., s. 1009; iidem, *Ogólna charakterystyka spółek kapitałowych*, [w:] S. Sołtysiński (red.), *System Prawa Prywatnego. Prawo spółek kapitałowych*, t. 17A, Warszawa 2015, s. 16; A. Kidyba, *Kodeks spółek handlowych*, t. I. *Komentarz do art. 1–300*, Warszawa 2017, s. 26; idem, *Atypowe spółki handlowe. Uwagi de lege lata i de lege ferenda*, Kraków 2001, s. 11; K. Kopaczyńska-Pieczniak, *Korporacja. Elementy konstrukcji prawnej*, Warszawa 2019, s. 88; eadem, *Pozycja prawna wspólnika spółki jawnej*, Warszawa 2013, s. 26, 30; G. Nita-Jagielski, [w:] J. Bieniak, M. Bieniak, G. Nita-Jagielski, K. Oplustil, R. Pabis, A. Rachwał, M. Spyra, G. Suliński, M. Tofel, M. Wawer, R. Zawłocki, *Kodeks spółek handlowych. Komentarz*, Warszawa 2022, art. 25, nb. 10; R.L. Kwaśnicki, op. cit., s. 126 i n. Pogląd autora dotyczy umowy spółki z o.o.

²¹ J. Frąckowiak, *Spółka akcyjna*, [w:] A. Szumański (red.), *System Prawa Handlowego. Prawo spółek handlowych*, t. 2B, Warszawa 2019, s. 71; R.L. Kwaśnicki, op. cit., s. 159; K. Kopaczyńska-Pieczniak, [w:] A. Kidyba (red.), *Kodeks spółek handlowych*, t. I, *Komentarz do art. 1–150*, Warszawa 2017, s. 57. Krytycznie Ł. Gasiński, *Granice swobody kształtowania treści statutu spółki akcyjnej*, Warszawa 2014, s. 92 i n.

Jeżeli chodzi o określenie tego, co wspólnikom wolno, to zwolennicy obowiązywania zasady wolności umów w prawie spółek handlowych zasadniczo przyjmują, że wspólnikom przysługują te same elementy wolnościowe, które składają się na wspomnianą zasadę w prawie zobowiązań z wyłączeniem jednak swobody tworzenia nienazwanych typów spółek handlowych ze względu na ich zamknięty katalog (art. 1 § 2 k.s.h.). Pojawia się wobec tego pytanie, czy zasadne jest mówienie o obowiązywaniu tej zasady w prawie spółek handlowych, skoro jest ona pozbawiona tego elementu wolnościowego?

Wszystko zależy od tego, jak postrzega się treść zasady wolności umów. Jeżeli będącą jej istotnym elementem wolnościowym swobodę kształtowania treści umów utożsamia się tylko z tzw. wzorcem kompetencji generalnej, w ramach którego strony mogą tworzyć typy umów nienazwanych i mieszanych, nieprzewidzianych w ustawie²², to trudno mówić zasadnie o tej zasadzie w prawie spółek handlowych. Jeżeli jednak akceptuje się, że składająca się na tą zasadę swoboda kształtowania treści umów, jest określona według wzorca kompetencji szczególnej, który wprowadzie pozwala kształtować ich treść, ale nie sięga tak daleko, iż obejmuje tworzenie nienazwanych i mieszanych umów, to nie ma przeszkód, aby przyjąć obowiązywanie tak „wyszczerbionej” zasady wolności umów w prawie spółek handlowych²³.

Akceptacja tego ostatniego poglądu oznacza jednak rozmycie treści zasady wolności umów. Można bowiem zasadnie twierdzić, przyjmując za trafny krytykowany pogląd, że zasada ta występuje także wszędzie tam, gdzie spotykamy się z regulacją przewidującą zamknięty katalog czynności prawnych. Przykładowo, typy małżeńskich umów majątkowych muszą mieścić się w katalogu zamkniętym, ale małżonkowie nie są całkowicie pozbawieni swobody kształtowania ich treści²⁴. W efekcie można by przyjąć, że w umowach tych występuje także zasada wolności

²² Z. Radwański, [w:] idem (red.), *System prawa cywilnego. Prawo zobowiązań – część ogólna*, t. III, cz. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 362–363; idem, *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa 2003, s. 121; M. Safjan, *Zasada swobody umów (Uwagi wstępne na tle wykładni 3531 k.c.)*, „Państwo i Prawo” 1993, 4, s. 14; M. Sośniak, *Zasada swobody umów w prawie obligacyjnym z perspektywy schyłku XX wieku*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Studia Iuridica Silesiana” 1995, 10; P. Machnikowski, *Umowy*, [w:] E. Łętowska (red.), *System Prawa Prywatnego. Prawo zobowiązań – część ogólna*, t. 5, Warszawa 2006, s. 422–433; idem, *Swoboda umów według art. 3531 kc. Konstrukcja prawna*, Warszawa 2005, s. 160. W piśmiennictwie niemieckim B. Rüthers, A. Stadler, *Allgemeiner Teil des BGB*, München 2009, s. 29; D. Mediuscus, *Schuldrecht I. Allgemeiner Teil*, München 2002, s. 36. Przeciwno: J. Neuner, *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts*, München 2022, s. 102–103; H.P. Westermann, P. Bydlinski, S. Arnold, *BGB – Schuldrecht. Allgemeiner Teil*, Heidelberg 2020, s. 5; M. Brinkmann, [w:] H. Prütting, G. Wegen, G. Weinreich (red.), *Bürgerliches Gesetzbuch. Kommentar*, Hürth 2022, s. 204.

²³ Zob. M. Romanowski, op. cit., s. 219.

²⁴ Zob. szerzej T. Mróz, *Małżeńskie umowy majątkowe w świetle zasady swobody umów*, [w:] J. Gołaczyński, P. Machnikowski (red.), *Współczesne problemy prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci profesora Edwarda Gniewka*, Warszawa 2010, s. 395 i n.; T. Sokołowski, *Zakres swobody intercyzy w znolizowanych przepisach Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 2008, 2, s. 31 i n.

umów, z tym że jej treść jest węższa w porównaniu do umów zobowiązujących. Byłoby to nic innego jak utożsamianie zasady wolności umów z zasadą autonomii woli. W piśmiennictwie czyni się tak niekiedy z powodów praktycznych²⁵ lub *pars pro toto*²⁶. Nie jest to jednak poprawne, ponieważ może to być źródłem potencjalnych nieporozumień.

Próba zaadaptowania odpowiednio stosowanej zasady wolności umów na grunt prawa spółek handlowych wydaje się zawodzić także z innych powodów. Umowa spółki handlowej, pomimo swojego zobowiązaniowego charakteru, różni się od typowych umów zobowiązujących, w szczególności wspólnym celem wspólników, kreatywnym (założycielskim)²⁷ oraz trwałym i wielostronnym charakterem. W efekcie powstały stosunek spółki handlowej dalece odróżnia się od stosunku zobowiązaniowego (art. 353 k.c.). Piśmiennictwo dostrzega te odmienności, które przekładają się na inne rozumienie elementów wolnościowych w prawie spółek handlowych. Ze względu na zamknięty katalog spółek istotne znaczenie ma swoboda wyboru typu spółki handlowej do działalności, którą zamierzają podjąć wspólnicy²⁸. Jest ona stosunkowo szeroka i doznaje niewielkich ograniczeń.

Ze względu na założycielski charakter umowy spółki handlowej trzeba wyróżnić odpowiadający mu element wolnościowy, jakim jest swoboda utworzenia spółki handlowej. Jest ona wprawdzie podobna do swobody zawarcia umowy, ale w prawie spółek handlowych, ma ona inne znaczenie i treść. Polega przede wszystkim na wykreowaniu nowego podmiotu oraz najczęściej co najmniej stosunków między powstałą spółką handlową a wspólnikami. Tą zdolność kreatywną ma nie tylko umowa, ale także jednostronna czynność, jaką jest akt założycielski spółki (art. 4 § 2 k.s.h.)²⁹. Z kolei trwały charakter spółki handlowej powoduje, że skład jej wspólników może ulegać zmianie. W przypadku spółek kapitałowych można nawet mówić, że ta zmienność jest ich cechą. Możliwa jest ona także w spółkach osobowych (art. 10 k.s.h.)³⁰. To z kolei wymusza wyróżnienie szczególnego elementu

²⁵ Zob. A. Stelmachowski, op. cit., s. 88.

²⁶ Zob. Z. Radwański, *Rodzaje czynności prawnych...*, s. 8.

²⁷ M. Tarska, *Zakres...*, s. 202, przyp. 2; S. Włodyka [w:] idem (red.), *System prawa handlowego*, t. 5, Warszawa, 2011, s. 333; A. Szajkowski, M. Tarska, [w:] S. Sołtysiński, A. Szajkowski, A. Szumański, J. Szwaja, A. Herbet, R. Gawałkiewicz, I.B. Mika, M. Tarska, *Kodeks spółek handlowych. Komentarz do art. 1–150 K.S.H.*, t. I, Warszawa 2012, s. 58–59; M. Litwińska, *Umowa spółki z ograniczoną odpowiedzialnością*, Warszawa 1999, s. 10 i n.; J. Frąckowiak, *Handlowe czynności kreujące*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2008, 12, s. 4 i n.

²⁸ M. Tarska, *Swoboda...*, s. 244.

²⁹ Zob. R.L. Kwaśnicki, op. cit., s. 33 i n., którego zdaniem na mocy reguły interpretacyjnej z art. 4 § 2 k.s.h. zrównującej akt założycielski z umową, do jednostronnego aktu założycielskiego stosuje się zasadę wolności umów (art. 353¹ k.c. w zw. z art. 2 k.s.h.).

³⁰ Zob. szerzej: G. Kozieł, *Przeniesienie praw i obowiązków wspólników w handlowych spółkach osobowych. Uwagi na gruncie regulacji art. 10 k.s.h.*, Kraków 2006, s. 139 i n.

wolnościowego w postaci swobody przystąpienia wspólnika do spółki handlowej. Nie mieści się on w treści zasady wolności umów. Nie przysługuje stronom stosunku zobowiązaniowego, a z pewnością nie ma takiego znaczenia (por. art. 509, 519 k.c.).

Stosunki spółki handlowej mają trwały charakter i funkcjonują w dłuższym przedziale czasu. Ze względu na ich prywatnoprawny charakter są one nadal przeniknięte swobodą kształtowania swoich wewnętrznych spraw i stosunków. Dokonuje się ono na dwa sposoby, a mianowicie przez zmianę umowy lub statutu spółki handlowej, która także w spółkach osobowych może nastąpić w oparciu o większość głosów wspólników (zob. art. 9 k.s.h.) oraz przez podejmowanie uchwał przez (walne) zgromadzenie wspólników spółek kapitałowych i spółki komandytowo-akcyjnej (art. 146, 228, 231, 300⁸¹, 300⁸², 393, 395 k.s.h.). Treść zasady wolności umów nie obejmuje wewnętrznych spraw i stosunków spółek handlowych kształtowanych w ten sposób, a przecież trudno zaprzeczyć, że mają one autonomiczny charakter. Konsens osiągnięty przez strony umowy, jako kluczowy element jej definicji, nie występuje, gdy zmiana umowy spółki lub statutu przyjmowana jest większością głosów wspólników. Trudno więc mówić o zasadzie wolności umów, gdy nie ma jednomyślnej zmiany umowy.

Pomijając spółki osobowe, w których zmiana umowy wymaga jednomyślności wspólników, operowanie pojęciem zasady wolności umów w prawie spółek handlowych, oznaczać musi zgodę na jedynie fragmentaryczne ujęcie pewnego obszaru funkcjonowania spółek handlowych i pozostawienie poza jej zakresem reszty. Dotyczy to szczególnie spółek kapitałowych i spółki komandytowo-akcyjnej. Pojęcie wolności umów nawet stosowane odpowiednio w prawie spółek handlowych okazuje się być niedostosowane do opisu w pełni sfery wolności przysługującej wspólnikom i wspomnianym typom spółek handlowych.

Z art. 353¹ k.c. jasno wynika, że adresatem zasady wolności umów są strony umowy, które mogą później zawartą umowę zmienić³¹. Taka sytuacja występuje w spółkach osobowych, których wspólnicy, czyli strony umowy spółki handlowej, mogą dokonywać jej późniejszej zmiany. Inaczej jest w spółkach kapitałowych i spółce komandytowo-akcyjnej, w których za wspólników działają organy osób prawnych, w szczególności (walne) zgromadzenie wspólników (zob. art. 146, 231, 395 k.s.h.). Jest to wynik oparcia osoby prawnej na teorii organu (art. 33, 33¹, 38 k.c. w zw. z art. 2 k.s.h.), czyli wyjścia z założenia, że osoba prawna jest kompetentna do samodzielnego działania, niezależnego od wspólników (członków), którzy ją powołali do życia. Swoboda kształtowania spraw i stosunków pozwalająca, na przykład, przeprowadzić zmianę umowy (statutu) spółki nie przysługuje już dłużej wspólnikom, czyli stronom umowy (statutu), ale spółce działającej samodzielnie

³¹ Zob. m.in.: P. Machnikowski, *Swoboda...*, s. 140.

przez swoje organy. Oparcie się na teorii organu musi prowadzić do wniosku, że autonomia przysługuje spółce, a nie wspólnikom. Jest to w sprzeczności z treścią zasady wolności umów. Wspólnikowi przysługuje natomiast inny element wolnościowy, którym jest swoboda głosowania na (walnym) zgromadzeniu wspólników. On z kolei wykracza poza treść zasady wolności umów.

Wolność zrzeszania się w polskim prawie spółek handlowych jako szczególny przejaw autonomii prywatnej

Powyższe uwagi przekonują, że nie ma podstaw do opowiadania się za obowiązaniem zasady wolności umów w prawie spółek handlowych. Niezbędne jest sformułowanie propozycji terminologicznych i treściowych. Tu pomocny okazuje się art. 58 ust. 1 Konstytucji RP³², który zapewnia każdemu obywatelowi wolność zrzeszania się. Obejmuje ona wolność tworzenia i przystępowania do różnego rodzaju jednostek organizacyjnych. Ze względu jednak na to, że przepis ten umiejscowiony jest w części Konstytucji RP poświęconej wolnościom i prawom politycznym, piśmiennictwo niesłusznie wyłącza zastosowanie tego przepisu wobec podmiotów prowadzących działalność zarobkową. W ich przypadku podstawę wolności zrzeszania się ma stanowić art. 22 Konstytucji RP gwarantujący wolność prowadzenia działalności gospodarczej³³. Jest to pogląd nietrafny, ponieważ wolność ta nie dotyczy zakładania jednostek organizacyjnych oraz kształtowania ich wewnętrznych spraw, a prowadzenia działalności po powstaniu spółki handlowej. Stanowisko w sprawie wykładni art. 58 ust. 1 i art. 22 Konstytucji RP można odczytać jako niedowartościowanie w Konstytucji RP sfery gospodarczej przez prawodawcę, ale także przez współczesną doktrynę i orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Wykładnia różnicująca konstytucyjną podstawę wolności zrzeszania się w zależności od tego, czy obywatel zrzesza się w celach zarobkowych, czy niezarobkowych, jest z punktu widzenia dyrektyw systemowych (zasada równości, art. 32 Konstytucji RP) oraz funkcjonalnych (różne patrzyenie na wspólników spółki z o.o. w zależności od jej celu gospodarczego lub niegospodarczego) pozbawione uzasadnienia.

³² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, z 2001 r. Nr 28, poz. 319, z 2006 r. Nr 200, poz. 1471, z 2009 r., Nr 114, poz. 946.

³³ Zob. Ł. Pisarczyk, [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86*, Warszawa 2016, art. 58, nb. 22, 24; W. Sokolewicz, K. Wojtyczek, [w:] L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom II*, Warszawa 2016, art. 58, nb. 12; B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, art. 58, 1, 4.

Niezależnie od tych zastrzeżeń Konstytucja RP daje jednoznaczne podstawy do wyróżnienia na obszarze prawa spółek handlowych wolności zrzeszania się wspólników spółek handlowych, ale także innych jednostek organizacyjnych, np. spółdzielni (zob. art. 58 ust. 1 i art. 22 Konstytucji RP)³⁴. Wolność zrzeszania się stanowi szczególny przejaw autonomii prywatnej (art. 56, 58 k.c. w zw. z art. 2 k.s.h.). Wyróżnienie jej odpowiada autonomii prawa spółek handlowych w stosunku do kodeksu cywilnego (art. 2 k.s.h.). Jej podstaw prawnych w prawie spółek handlowych należy upatrywać, m.in. w art. 37, art. 89, 103, 126 § 1 pkt. 1 w zw. z art. 37, art. 304 § 3–4 k.s.h. Składa się na nią wolność zakładania spółek handlowych i innych korporacji, przystępowania do nich oraz autonomia korporacyjna (statutowa), czyli swoboda kształtowania wewnętrznych spraw i stosunków przez organy spółki będącej osobą prawną w drodze zmiany statutu (autonomia statutowa) lub uchwał (autonomia głosowania, art. 38 k.c. w zw. z art. 2 k.s.h.), bądź wspólników (także większością głosów) spółek osobowych. Tym samym propozycję posługiwania się pojęciem wolności zrzeszania się o zarysowanej wyżej treści rozciągnąć należy także na spółki osobowe, choć przyznać trzeba, że w ich przypadku istnieją silniejsze argumenty pozwalające bronić obowiązywania zasady wolności umów.

Warto przedstawić szerzej elementy wolnościowe składające się na zasadę wolności zrzeszania. Ponieważ umowa spółki handlowej zakłada dążenie do osiągnięcia wspólnego celu (art. 3 k.s.h.), istotny jest zakres wolności w tym zakresie. Powstają więc pytania, jakie cele mogą osiągać wspólnicy oraz czy dla realizacji przyjętego w umowie celu mogą wybrać jeden czy kilka typów spółek handlowych? Jeżeli chodzi o pierwsze pytanie, to zakres wolności przysługujący wspólnikom jest stosunkowo znaczny. Spółki kapitałowe mogą podążyć za dowolnym, prawnie dopuszczalnym celem, w szczególności zarobkowym, gospodarczym, czyli takim, w którym wspólnicy osiągają korzyści gospodarcze, ale mające inną postać niż zysk oraz niegospodarczym, czyli idealnym (art. 151, 300¹, 301 k.s.h.). Spółki osobowe prowadzą przedsiębiorstwo pod własną firmą (art. 8 § 2 k.s.h.), ale sporne jest w związku z tym, czy mogą to czynić w każdym celu, czy jedynie w celu zarobkowym³⁵. Wydaje się, że nie ma podstaw do ograniczania celu spółek osobowych do celu zarobkowego. Cel spółki partnerskiej został jednak ograniczony do wykonywania przez wspólników wolnego zawodu w spółce (art. 86 k.s.h.). Jest

³⁴ Pogląd o występowaniu wolności tworzenia korporacyjnych osób prawnych wyrażono już w polskim piśmiennictwie cywilistycznym, nie rozwijając go niestety szerzej – zob. Z. Radwański, *Zagadnienia...*, [w:] idem (red.), *System prawa prywatnego...*, s. 8.

³⁵ Za pierwszym poglądem opowiada się m.in. S. Sołtyński, [w:] S. Sołtyński, A. Szajkowski, A. Szumański, J. Szwaja, A. Herbet, R. Gawalkiewicz, I.B. Mika, M. Tarska, op. cit., art. 22 nb. 3; za drugim m.in. A. Kidyba, *Handlowe spółki osobowe*, Warszawa 2013, s. 10 i n.

to więc cel zarobkowy (potencjalnie także inny cel gospodarczy). Cel niegospodarczy nie może być realizowany przez spółkę partnerską.

O ograniczeniu funkcjonalnym wolności wspólników można mówić w tych odosobnionych przypadkach, w których prowadzenie pewnego rodzaju przedsiębiorstwa jest zawężone dla pewnego typu spółki handlowej, najczęściej spółki akcyjnej³⁶. Wspomnieć należy, że cele innych niż spółki handlowe typów jednostek organizacyjnych są niekiedy ograniczone. Dotyczy to celu spółdzielni (art. 1 pr.spółdz., art. 1 u.sm., art. 181 pr.spółdz., art. 3 u.skok.³⁷)³⁸, europejskiego stowarzyszenia interesów gospodarczych (art. 3 ezig³⁹) i stowarzyszenia (art. 2 ust. 1 u.st.⁴⁰).

Największe znaczenie ma jednak swoboda kształtowania wewnętrznych spraw i stosunków spółek handlowych (autonomia statutowa, autonomia głosowania). W kwestiach fundamentalnych stanowisko polskiej nauki nie różni się od przedstawionego wyżej stanowiska nauki niemieckiej⁴¹. Nie obejmuje ona m.in. tworzenia fantazyjnych typów spółek handlowych, których ustawodawca nie przewidział w przepisach (*numerus clausus* spółek handlowych, art. 1 § 2 k.s.h.). Może się wydawać, że istnienie ustawowych typów spółek handlowych nie jest możliwe bez jednoczesnego ustanowienia ich katalogu zamkniętego. W przeciwnym razie katalog ustawowych spółek handlowych można by w prosty sposób obejść, tworząc nowe typy spółek w oparciu o umowę spółki⁴². Powszechnie przyjmowana dopuszczalność tworzenia atypowych spółek handlowych pozwala jednak wyciągnąć wnioski, że istnienie wspomnianego związku między ustawowymi typami a ich zamkniętym katalogiem nie może być rozumiane ściśle. Zasadne jest wobec tego mówienie o pewnym złamaniu czy rozluźnieniu wspomnianego związku między ustawowymi typami spółek handlowych a ich katalogiem zamkniętym⁴³. Zbyt odważny byłby natomiast pogląd, który zakłada, że istnieją wprawdzie

³⁶ H.P. Westermann, op. cit., s. 114. Inaczej H. Paulick, *Das Recht der eingetragenen Genossenschaft. Ein Lehr- und Handbuch*, Karlsruhe 1956, s. 24, który mówi o ustawowej wolności typu.

³⁷ Ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o spółdzielczych kasach oszczędnościowo-kredytowych, tekst jedn. Dz.U. z 2020 r., poz. 1643, 1639.

³⁸ P. Zakrzewski, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *System prawa prywatnego. Prawo spółdzielcze*, t. 21, Warszawa 2020, s. 316 i n.; idem, *Cel spółdzielni*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego”, 2005, nr 1, s. 74 i n.; idem, *Stan aktualny i perspektywy rozwoju polskiego prawa spółdzielczego*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2017, 27(4), s. 96; idem [w:] A. Herbet, Sz. Pawłowski, P. Zakrzewski, *Spółdzielcze kasy oszczędnościowo-kredytowe. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 21 i n.

³⁹ Rozporządzenie rady (EWG) NR 2137/85 z dnia 25 lipca 1985 r. w sprawie europejskiego ugrupowania interesów gospodarczych (EUIG). Dziennik Urzędowy Wspólnot Europejskich, 31.7.1985, L 199/1. Ustawa z dnia 4 marca 2005 r. o europejskim zgrupowaniu interesów gospodarczych i spółce europejskie.

⁴⁰ Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach, tekst jedn. Dz.U. z 2020 r., poz. 2261.

⁴¹ Zob. M. Tarska, *Swoboda...*, s. 101 i n., 262.

⁴² Zob. H.P. Westermann, op. cit., s. 115–116.

⁴³ Ibidem, s. 117.

ustawowe typy spółek osobowych, ale nie są one ograniczone katalogiem zamkniętym, ponieważ mogą być tworzone ich podtypy⁴⁴.

Jednak skierowanie uwagi na to, w jaki sposób ustawowe typy spółek handlowych (zwłaszcza osobowych) są ustanawiane przez ustawodawcę, dają okazję do innego spojrzenia na ich katalog zamknięty. Spółki osobowe (w mniejszym stopniu dotyczy to spółek kapitałowych) odznaczają się niewielką liczbą cech, które muszą być respektowane przez wspólników w umowie spółki. Stosunkowo niewielka jest też liczba przepisów bezwzględnie wiążących i semiimperatywnych. W pozostałym zakresie dominuje swoboda kształtowania wewnętrznych spraw spółki. O ile pewne cechy są niezienne i w sposób nienaruszalny kształtują ustawowy typ spółki handlowej, to poza nimi panuje swoboda stron, pozwalająca nadać typowi odmienne cechy, czego efektem jest powstanie atypowej spółki handlowej⁴⁵.

Wnioski

Powyższe uwagi pozwalają przyjąć pogląd, że pojęcie swobody zrzeszenia jest pojęciem bardziej precyzyjnym, którego treść lepiej opowiada zakresowi wolności występującej w prawie spółek handlowych. Przeciwny pogląd opowiadający się za wyróżnieniem wolności umów w prawie spółek handlowych oznacza zgodę na tak daleko idące odstępstwa od treści zasady wolności umów, widoczne zwłaszcza w przypadku spółek kapitałowych, że wydają się one trudne do zaakceptowania, nawet nawet pod warunkiem, że weźmie się pod uwagę nakaz odpowiedniego stosowania art. 3531 k.c. w zw. art. 2 k.s.h.

Pomimo zamkniętego katalogu spółek handlowych wspólnikom przysługuje szerszy zakres wolności w porównaniu do innych przypadków, w których ustawodawca posługuje się katalogiem zamkniętym, np. praw rzeczowych (art. 244 k.c.). Jest to wynikiem ścierania się dwóch sprzecznych zasad, mianowicie zasady swobody zrzeszania się oraz ograniczającej jej zasady bezpieczeństwa obrotu. Ewolucja spółek handlowych obserwowana w polskim prawie spółek handlowych przejawiająca się w odejściu od zdawałoby się nienaruszalnych założeń spółek, takich jak jednomyślna zmiana umowy spółki osobowej, czy niezbywalność członkostwa (art. 9, 10 k.s.h.), pojawienie się spółek hybrydowych, takich jak spółka komandytowo-akcyjna i prosta spółka akcyjna, pokazuje znaczenie zasady swobody zrzeszania się. Można oczekiwać, że będzie ona w ślad za zmieniającymi się potrzebami

⁴⁴ Zob. *ibidem*, s. 122.

⁴⁵ *Ibidem*.

gospodarczymi „demolować” rękami wspólników zastany katalog typów spółek handlowych.

Bibliografia

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012.
- Brinkmann M., [w:] H. Prütting, G. Wegen, G. Weinreich (red.), *Bürgerliches Gesetzbuch. Kommentar*, Hürth 2022.
- Diederichsen U., [w:] *Palandt. Bürgerlichen Gesetzbuch (BGB) mit Nebengesetzen*, München 2010.
- Eisenhardt U., Wackerbarth U., *Gesellschaftsrecht I. Recht der Personengesellschaften mit Gründungen des GmbH- und Aktienrechts*, Heidelberg 2022.
- Frąckowiak J., *Spółka akcyjna*, [w:] A. Szumański (red.), *System Prawa Handlowego. Prawo spółek handlowych*, t. 2B, Warszawa 2019.
- Frąckowiak J., *Handlowe czynności kreujące*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2008, 12.
- Gasiński Ł., *Granice swobody kształtowania treści statutu spółki akcyjnej*, Warszawa 2014.
- Grzybowski S., *Kodyfikacja polskiego prawa cywilnego*, [w:] S. Grzybowski (red.), *System Prawa Cywilnego. Część ogólna*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.
- Kidyba A., *Kodeks spółek handlowych*, t. I, *Komentarz do art. 1–300*, Warszawa 2017.
- Kidyba A., *Handlowe spółki osobowe*, Warszawa 2013.
- Kidyba A., *Atypowe spółki handlowe. Uwagi de lege lata i de lege ferenda*, Kraków 2001.
- Köhler H., *BGB. Allgemeiner Teil. Ein Studienbuch*, München 2002.
- Kopaczyńska-Pieczniak K., *Korporacja. Elementy konstrukcji prawnej*, Warszawa 2019.
- Kopaczyńska-Pieczniak K., [w:] A. Kidyba (red.), *Kodeks spółek handlowych*, t. I, *Komentarz do art. 1–150*, Warszawa 2017.
- Kopaczyńska-Pieczniak K., *Pozycja prawna wspólnika spółki jawnej*, Warszawa 2013.
- Kozieł G., *Przeniesienie praw i obowiązków wspólników w handlowych spółkach osobowych. Uwagi na gruncie regulacji art. 10 k.s.h.*, Kraków 2006.
- Kwaśnicki R.L., *Swoboda w kształtowaniu umów i statutów spółek kapitałowych (na tle prawa niemieckiego)*, Warszawa 2010.
- Larenz K., *Allgemeine Teil des deutschen Bürgerlichen Rechts*, München 1989.
- Litwińska M., *Umowa spółki z ograniczoną odpowiedzialnością*, Warszawa 1999.
- Machnikowski P., *Umowy*, [w:] E. Łętowska (red.), *System Prawa Prywatnego. Prawo zobowiązań – część ogólna*, t. 5, Warszawa 2006.
- Machnikowski P., *Swoboda umów według art. 353¹ kc. Konstrukcja prawna*, Warszawa 2005.
- Medicus D., *Schuldrecht I. Allgemeiner Teil*, München 2002.
- Mróz T., *Matżeńskie umowy majątkowe w świetle zasady swobody umów*, [w:] J. Gołaczyński, P. Machnikowski (red.), *Współczesne problemy prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci profesora Edwarda Gniewka*, Warszawa 2010.
- Neuner J., *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts*, München 2022.

- Nita-Jagielski G., [w:] J. Bieniak, M. Bieniak, G. Nita-Jagielski, K. Oplustil, R. Pabis, A. Rachwał, M. Spyra, G. Suliński, M. Tofel, M. Wawer, R. Zawłocki, *Kodeks spółek handlowych. Komentarz*, Warszawa 2022.
- Paulick H., *Das Recht der eingetragenen Genossenschaft. Ein Lehr- und Handbuch*, Karlsruhe 1956.
- Pisarczyk Ł., [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP*, t. I, *Komentarz do art. 1–86*, Warszawa 2016.
- Radwański Z., *Rodzaje czynności prawnych*, [w:] Z. Radwański (red.), *System prawa prywatnego. Prawo cywilne – część ogólna*, t. 2, Warszawa 2008.
- Radwański Z., *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa 2003.
- Radwański Z. (red.), *System prawa cywilnego. Prawo zobowiązań – część ogólna*, t. III, cz. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.
- Romanowski M., *Umowa spółki*, [w:] A. Szajkowski (red.), *System Prawa Prywatnego. Prawo spółek osobowych*, t. 16, Warszawa 2016.
- Rüthers B., Stadler A., *Allgemeiner Teil des BGB*, München 2009.
- Safjan M., *Zasada swobody umów (uwagi wstępne na tle wykładni 3531 k.c.)*, „Państwo i Prawo” 1993, 4.
- Schöpfung M., [w:] H. Prütting, G. Wegen, G. Weinreich (red.), *Bürgerliches Gesetzbuch. Kommentar*, Hürth 2022.
- Sokołowicz W., Wojtyczek K. [w:] L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 2, Warszawa 2016.
- Sokołowski T., *Zakres swobody intercyzy w znowelizowanych przepisach Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 2008, 2.
- Sołtysiński S., [w:] S. Sołtysiński, A. Szajkowski, A. Szumański, J. Szwaja, A. Herbet, R. Gawalkiewicz, I.B. Mika, M. Tarska, *Kodeks spółek handlowych. Komentarz do art. 1–150 K.S.H.*, t. I, Warszawa 2012.
- Sołtysiński S., [w:] S. Sołtysiński, A. Szajkowski, J. Szwaja, *Kodeks handlowy. Komentarz*, t. I, Warszawa 1994.
- Sołtysiński S., Moskwa P., *Spółka jawna*, [w:] A. Szajkowski (red.), *System Prawa Prywatnego. Prawo spółek osobowych*, t. 16, Warszawa 2016.
- Sołtysiński S., Moskwa P., *Ogólna charakterystyka spółek kapitałowych*, [w:] S. Sołtysiński (red.), *System Prawa Prywatnego. Prawo spółek kapitałowych*, t. 17A, Warszawa 2015.
- Sośniak M., *Zasada swobody umów w prawie obligacyjnym z perspektywy schyłku XX wieku*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Studia Iuridica Silesiana” 1995, 10.
- Stelmachowski A., *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998.
- Szajkowski A., *O metodzie badania prawa handlowego*, [w:] J. Frąckowiak (red.), *Kodeks spółek handlowych po 15 latach obowiązywania*, Warszawa 2018.
- Szajkowski A., Tarska M., [w:] S. Sołtysiński, A. Szajkowski, A. Szumański, J. Szwaja, A. Herbet, R. Gawalkiewicz, I.B. Mika, M. Tarska, *Kodeks spółek handlowych. Komentarz do art. 1–150 K.S.H.*, t. 1, Warszawa 2012.

- Tarska M., *Swoboda umów w prawie spółek*, [w:] A. Szajkowski (red.), *System Prawa Prywatnego. Prawo spółek osobowych*, t. 16, Warszawa 2016.
- Tarska M., *Zakres swobody umów w spółkach handlowych*, Warszawa 2012.
- Trzaskowski R., *Granice swobody kształtowania treści i celu umów obligacyjnych art. 353¹ k.c.*, Kraków 2005.
- Westermann H.P., *Vertragsfreiheit und Typengesetzlichkeit im Recht der Personengesellschaften*, Heidelberg 1970.
- Westermann H.P., Bydliński P., Arnold S., *BGB – Schuldrecht. Allgemeiner Teil*, Heidelberg 2020.
- Windbichler Ch, *Gesellschaftsrecht*, München 2009.
- Włodyka S., [w:] S. Włodyka (red.), *System prawa handlowego*, t. 5, Warszawa 2011.
- Wolter A., Ignatowicz J., Stefaniuk K., *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1996.
- Zakrzewski P., [w:] K. Pietrzykowski (red.), *System prawa prywatnego. Prawo spółdzielcze*, t. 21, Warszawa 2020.
- Zakrzewski P., *Stan aktualny i perspektywy rozwoju polskiego prawa spółdzielczego*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2017, 27(4).
- Zakrzewski P., [w:] A. Herbet, Sz. Pawłowski, P. Zakrzewski, *Spółdzielcze kasy oszczędnościowo-kredytowe. Komentarz*, Warszawa 2014.
- Zakrzewski P., *Cel spółdzielni*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2005, 1.
- Zöllner W., [w:] A. Baumbach, A. Hueck (red.), *GmbH-Gesetz. Gesetz betreffend die Gesellschaften mit beschränkter Haftung*, München 1996.